

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Дус-Дагская средняя общеобразовательная школа Овюрского кожууна»

«Согласовано»
Зам. Директора по УВР
Седен-оол С.В.
«31» августа 2023г.

«Тверждено»
Директор школы
Шарып-оол С.А.
«08» 08 2023г.

**Рабочая программа внеурочной деятельности
«Улусчу ужурлар»**

Класс: 7
Количество занятий в неделю: 1
Количество часов в год: 34
Направление программы: реализация особых интеллектуальных и социокультурных потребностей обучающихся
Срок реализации: 1

Разработала: Донгак Мария Аржай-ооловна,
Учитель математики и физики

2023-2024 уч.г.

7-ги класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар» эртемниниң ажилчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарына шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр «Тыва чоннуң бурунгу ужурларын болгаш чаңчылдарын өөредириниң программазы. 7- 9 класстар», С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннуң бодунуң төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап хувааттырган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, уттунмас болур. Ынчаарга, он дөрт хар четкен оол-даа, кыс-даа уруг улуг-биче улус-биле харылзажып, бот-боттарының, улуг-бичениң аразында хүндүткелди сагыш, тыва чоннуң езу-чаңчылдарын үнелээр, өөренир деп чүлдү медереп-билип эгелээр болур. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, өгге хамаарыштыр ужурларны өөредир сорулга-биле ук программаны тургузуп кылган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдериниң байлак арга- дуржулгазынга даянган. Мурнуку класстарга кээп турганы темалар кээп болур. Ынчалза-даа башкы бүрүзү ону бот-тывынгыр чоруу-биле уругларның назы-харына дүүштүр белеткээр ужурлуг.

7-ги класска өөредир темаларның бөлүктээшкини:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

1. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар.
2. Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, ажыктыы, аңаа хамаарышкан езулалдар.

5. Тыва улустун хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.

7. Кожа –хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).

8. Наадым – чоннуң ынак байырлалы.

9. Уругларның хар-назынынга дүүшкек оюннар.

«Улусчу уjur-чаңчылдар» кичээлдериниң өөредиглиг сорулгалары :

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүден бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнге өөредери;
- езулуг тыва кижиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустун аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгереңгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредери;
- тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;
- бурунгу чүдүлге, дагылгалар, уjurларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел чорукка өөредери;
- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредери;
- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары-биле таныштырары;
- өг-бүле, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджетиде деп билиишкиннер-биле уругларны таныштырары;
- тыва улустун уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиди-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүң төөгүлүг утказын,
- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде тыва өгге хамаарышкан езулалдарны), уjurларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,
- тыва улустун байырлалдарын, оюннарны,
- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документилерни,
- өг- бүле бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген **турар уjurлуг**.

Программаның тургузуу:

«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары».

1. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин-биле таныжар. – 1 шак;
2. Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери, аңаа хамаарышкан езулалдар. – 7 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;
3. Тыва өг улустуң аас чогаалында, шүлүктөрдө. – 2 шак, ооң иштинде 1 практиктиг кичээл;
4. Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнүң шаг төөгүдөн бээр ажыктыы. – 1 шак;
5. Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары. – 1 шак;
6. Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. – 5 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
7. Кожа –хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары). – 1 шак;
8. Наадым – чоннун ынак байырлалы. – 7 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
9. Уругларның хар-назынынга дүүшкөк оюннар. – 5 шак, ооң иштинде 2 практиктиг кичээл;
11. Ада- огбениң элээди уругларга чагыглары. – 2 шак; оон иштинде 1 практиктиг кичээл
12. Туңнел кичээл. – 1 шак.

Өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, өгже кирериниң езулалындан эгелээш, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагырынга чаңчыгар. Тыва улустуң хоойлужуттунган болгаш эрте-бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын билип база сактып ап, чоруур. Наадым оюннарының дугайында тускай материалдарны чыып, рефераттар кылып өөренир.

7-ги класска “Улусчу ужурлар” эртеминге *«Өг – тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустуң оюннары.»* деп кезектерге хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери

Өгнүң төөгүзү. Тыва өг аас чогаалында, чогаалдарда. Өгнүн дериг- херексели. Өг иштиниң кижизидикчи ужур- утказы. Өг иштинде шак-үе санаашкыны.

Өгге аьттыг, чадаг чоокшулап кээриниң езулалы. Өгже кирериниң, өгге олурарының езулалдары. Амырлажыр езулал. Аалга келген кижини хүндүлээр езулалдар: шайладыры, хондулары, үдээри. Аалдажыр чаңчыл. Аалчы кижиниң төрөл аалынга кээриниң чылдагааннары. Аалчы кижиниң сөнү. Аалчыны үдээр – хап дүптээр езулал. Өгге улуг улус олурда бичии уругларның сагыыр чүүлдери.

Тыва чоннун шаандан бээр байырлап чораан байырлалдары. Шагаа– чаа-чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел. Шагааның бүдүү хүнү, шагаа хүнүнде, бүдүүзүнде сагыыр чүүлдер.

Шагаа үезиниң оюннары: баг кагары, баг адары, шыдыраа оюннары, кажык оюннары, тевектээри.

Баг кагары, оюннун сорулгазы, киржикчилери. «Баг» деп сөстүң утказы, оюнга хереглээр баг аймаа.

Баг адары. Оюннун дериг- херексели. Баг адары – эрте- бурунгу оюннарның бирээзи.

Шыдыраа оюннарының хевирлери : хөл- шыдыраа, буга- шыдыраа, муң- муң, чирги шыдыраа. Шыдыраа оюннарының тус-тус ойнаар сорулгазы, чуруму, тывылган үези.

Кажык оюннары: дөрт берге, кажыкты чыттырып кагары, дүжүрүп кагары, хожулап кагары. Кажык адары. Кажык- биле аът чарыштырары, бодалажыры.

Наадым– малчыннар байырлалы. Наадымны эрттирериниң үези. Ужур- утказы, чуруму.

Наадым үезиниң оюннары: хуреш, аът чарыштырары, ча адары. Сүр- күчүнүң үш оюнунуң төөгүзү. Тываның төөгүзүндө болуп турган Наадымнарының үезинде шүүп турган мөгелер, чарыштарга эртип турган аъттар. Тываның алдар- аттыг мөгелери, ча адыкчылары.

ТАР начыннарының суму, кожууннарга хүрешпес чораанының чылдагааннары.

Эзир- Кара – төөгүлүг аът.

Шагаа, Наадым үезиниң алгыш- йөрээлдери.

Уругларның тус- тус хар- назынынга дүүштүр ойнаар оюннары : сайзанап, хан-дамыр сайзырадыр оюннар, угаан оюннары. Салаалар- биле ойнаар оюннар.

Ада- өгбениң элээди уругларга чагыглары.

**Календарь-тематиктиг план.
«Өг –тыва кижиниң буянныг уязы. Тыва улустун байырлалдары, оюннары.»**

№	Темазы	Үези/ шагы	Кичээлдиң хевири	Кичээлге ажылдың хевирлери	Кичээлден уругларның билген турар билиишкиннери болгаш эге билиглери	Онаалга	Кичээлдиң эртер хүнү	
							план езугаар	херек кырында эрткен үези
1.	Киирилде кичээл. «Ааткыыш кавай- төрөөн черим». Төрөөн чер, кавай деп билиишкин –биле таныжар.	1	Киирилде кичээл (чаа чүүл билип алырының кичээли)	Беседа. Башкының тайылбыры.	Ааткыыш-кавай, төрөөн чер; оларның аразында харылзаазын тодарадып, ону тайылбырлап билген турар ужурлуг.	Төрөөн черин чарашсынып чурукка тырттырып экээр.	08.09.	
2.	Өг-тыва кижиниң буянныг уязы. Өгнүң төөгүзү, хевирлери.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өг – тыва кижиге буянныг уя деп билиишкинни база өгнүң хевирлерин, тывылган төөгүзүн билген турар.	Өг иштиниң планын чуруур. (А4)	15.09.	
3	Өгнун дериг- херексели. Өг иштиниң кижизидикчи уткалыы. Өг иштинге шак- үе санаашкыны.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгде дериг-херекселдерниң аттарын: үлгүүр, орун, аптаралар, чүък, өг шывыы, ынаа, хана, хараача деп билиишкиннерни база өг иштинге үе санаашкынын билген турар.	Өг иштин аңгы- аңгы чуруур.	22.09.	
4	Өгге хамаарышкан езулалдар. Өгде ыдыктыг чүүлдер.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгге хамаарышкан езулалдарны: өгге келген кижини шайладыр, өгге бир кижи олурда, сагыыр, өгге бир кижи олурда, эт-сепке хамаарышкан, аалчы кижини хүндүлээр езулалдарны база өгде ыдыктыг чүүлдерни билген турар ужурлуг.	Өгге хамаарышкан езулалдарны бажыңга кылып турар бис бе тодарадып бижип эккээр.	29.09.	

5	Өгге олурарының чуруму.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгге олурарының чурумун: баскактанып, сөгедектей, дис баштап, күдүк басып, будун көстүп олурбазы, дазалап олурбазы, будун хачылай олурбазы, холун черге даянып олурбазы дээн ышкаш сагыыр ужурлуг база хоруглуг чүүлдерни билген турар.	Өгге олурарының чурумун өскелерге айтып бээр. Оларның санын башкыга чугаалаар.	06.10.	
6	Өгже киреринин, үнеринин езулалдары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгге киреринин: өгнүң эээзинин, аалчының үнер болгаш киреринин езулалдарын билген турар.	Өгже киреринин чурумун бажыңче киреринин чурумубиле деңнээр.	13.10.	
7	Аалчыларны уткуур, үдээр езулалдар.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Аалчы кижини уткуур, үдээр, ону хүндүлээр база хап дүптээр езулалдарны база өгге кижилер келгенде удуурунун, өгден үнеринин, диленчини хүндүлээринин база аал ээлээн уругларның сагыыр езулалдарын билген турар.	Өөреникчилер боттарының бажыңнарынга канчаар үдежиринин болгаш уткужарының чурумун бижип эккээр.	20.10.	
8	Практиктиг кичээл. СТМ «Аалга кирген кижини аяк эрии ызырар...»	1	Билиглерин быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл. Чогаадыкчы ажыл. Беседа.	Өгге хамаарышкан тыва улустун езулалдарын херек кырында көргүзүп, ону ажылгалга кириерин билип алып болгаш күүседир.	Бажыңга эжи кээр болза, канчаар уткуур база шайладырының чурумун чогаадыр.	27.10.	
9	Тыва өг улустун аас чогаалында, шүлүктөрдө.	1	Чугаа сайзырадылганының кичээли	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва улустун аас чогаалында болгаш чогаалдарында, шүлүктөринде тыва өгнүң ролун база амыдыралчы чижектер-биле деңнеп өөренир.	Тыва өгге хамаарыштыр шүлүк чогаадыр.	03.11.	
10	Практиктиг кичээл.	1	Билиглерин	Чогаадыкчы	Өгге хамаарышкан	Чогаадыкчы	17.11.	

	Конференция «Өг – биче делегей».		быжыглаарының кичээли	ажыл. Практиктиг ажыл. Бодунуң бодалын илередиринге ажыл.	уругларның кылган дыңнадыгларын база чуруктарының камгалалы.	ажылын бажыңга доозар.		
11	Чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг дойлары. Өгнүң шаг төөгүден бээр ажыктыы.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Өгнү көжүрериниң чурумун база ону көжүрерде сагыыр уjurлуг езу-чаңчылдарны өөренип билген турар уjurлуг.	Кижиги бүрүзү үениң дөрт ээлчээниң аайы-биле чурук чуруур. (А4)	24.11.	
12	Тыва улустуң хоойлужуткан болгаш национал байырлалдары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва улустуң Шагаа болгаш Наадым дээн уткалыг байырлалдарының тывылган төөгүзүн, уjur-утказын билген турар болгаш ону үнелээр сагыш-сеткилдиг болур.	Наадымнап чораанын бижип эkkээр.	01.12.	
13	Шагаа – чаа чыл уткуурунун байырлалы. Шагаага белеткел.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шагаа – чаа чыл база часты уткуурунун байырлалы. Аңаа белеткел дугайын өөренип көөр, амгы үе-биле белеткелди деңнеп билген турар.	Хырбачаны канчаар кылырын айтырып бижиир.	08.12.	
14	Шагаа хүнү. Шагаа үезиниң алгыш-йөрээлдери.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шагаа хүнүнүн эртериниң чижек хүн чурумун база ол хүн чоннун сагыш-сеткилин, аразында харылзаазын билген турар. Эвээш дизе, 1-1 алгыш-йөрээлдерни билген турар. (Шагаага хамаарыштыр)	Алгыш-йөрээл доктаадыр.	15.12.	
15	Шагаа байырлалының онзагай оюннары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Шагаа байырлалының чижек хүн чурумун тургузуп тургаш-ла, аңаа ойнап эртер оюннарның даңзызы-биле	Тыва оюннарга дыңнадыглар белеткээр.	22.12.	

					29.12.кичээлге ажылдаар база оларның тывылганының кыска төөгүзүн, кижиниң сайзыралынга, угаан-медерелинге салдарлыын билген турар.			
16	Практиктиг кичээл. «Чаңчылывыс сагып, шагаалажып ойнаал».	1	Билиглериң быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл. Чогаадыкчы ажыл.	Практиктиг кичээлге өг-бүлеге канчаар уткуурун практика кырынга көргүзөр. Ону школага канчаар эрттирерин планнаар.	Чолугушкан ийи кижичуруур.	12.01.	
17	Практиктиг кичээл. Школавыста шагаа.	1	Билиглериң быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл.	Школага планнатынган Шагааны эрттирер. (7-ги класстар аразында) Оюннарны харыылаар уругларны шилиир.	Кожа-хелбээ чоннарның национал байырлалдарын интернеттен дилеп көөр.	19.12.	
18	Кожа-хелбээ өске чоннарның байырлалдары (Алтай, хакас, орус улустун байырлалдары).	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарныбайырлалдарының дугайында медээ-биле таныжар. Оларның ук байырлалдарга сагып турар езу-чаңчылдарының утказын башкының берген медээлеринден билип алып.	Бир-ле нацияның национал байырлалын чоруур.	26.12.	
19	Наадым – чоннуң ынак байырлалы. Эрттирер үези, ужур - уткалы, чуруму. Наадым үезиниң оюннары. Аът чарыжы.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Наадым байырлалының эрттирер үезиниң, чурумунуң, кымнарга тураскаадып эрттирип турарының дугайында билген турар. Аңаа эртер аът чарыжы, хүреш оюннарының дугайында медээлер-биле таныжар.	Наадымга хамаарышкан кыйгырыг, девиз чогаадыр.	02.02.	
20	Мөге хүрежи.	1	Чаа чүүл билип	Беседа.	Хүреш деп чүл? Ол тыва	Мөгеге мактал	09.02.	

			алырының кичээли.	Башкының тайылбыры.	национал оюн болбушаан, спортун бир хевири болуп кирип турарының дугайында база Тывада сураглыг мөгелер дугайында медээлерни билген турар уjurлуг.	бижиир.		
21	Эзир –Кара – төөгүлүг аът.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва чоннун аът чарыштырар оюнунун дугайында база Тывада төөгүлүг чүгүрүк аъттар дугайында медээни билген турар.	Эрткен аътка мактал бижиир.	16.02.	
22	Наадым. Наадымнар хүрежинге шүглүп чораан мөгелер, чарыштарга эртип чораан аъттар.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тывада сураглыг мөгелерге база төөгүлүг аъттарга кылган рефераттарын камгалаар болгаш оларның дугайында медээни эштеринге дамчыдар.	Девип турар мөгелерге база чүгүрүк аътка презентация кылыр.	01.03.	
23	Ыдык мал деп чүл? (аътка хамаарыштыр)	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Тыва кижиниң амыдыралында аъттын ролун, аңаа тыва кижиниң хамаарылгазын	Аът дугайында чогаалдар болгаш кинолар, мультфильмнер санап бижиир.	15.03.	
24	Практиктиг кичээл. СТМ «Ажылывыс түңнээлинер».	1	Билиглериң быжыглаарының кичээли	Практиктиг болгаш чогаадыкчы ажыл.	Наадымга хамаарыштыр түңнел чогаадыкчы ажыл кылыр. Чижээ: эрткен аътка кубок, мөгеге кубок азы дамчыыр кубок дээн чижектиг. Класка биче Наадымны белеткээр.(планнаар)	Чогаадыкчы ажылын доозар.	22.03.	
25	Практиктиг кичээл «Клазывыста биче наадым».	1	Билиглериң быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл.	Планнатынган Наадымны спортзалга азы даштыгаа спорт шөлүнге эрттирер.	Сайзанактаар херекселдер ап аар.	05.04.	
26	Уругларның хар-назынынга дүүшкек	1	Чаа чүүл билип алырының	Беседа. Башкының	Оюн деп чул?, тыва оюннарга кандыг оннар хамааржырыл?	Сайзанакты чуруп эккээр азы айлап	12.04.	

	оюннар. Сайзанак.		кичээли.	тайылбыры.	Оларны назы-хар аайы-биле канчаар бөлүктөп болурул? База Сайзанактың хевирлерин билген турар ужурлуг.	каан сайзанакты чурукка ттырттырып эkkээр.		
27	Угаан оюннары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Угаан-медерел сайзырадыр оюннарның ойнаар дүрүмнерин билген турар ужурлуг. Оларның кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралынга кандыг салдарлыын бот-башкарнып түңнөп көргөн болур ужурлуг.	Бир оюн чогаадыр.	19.04.	
28	Хан-дамыр сайзырадыр оюннар.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Хан-дамыр сайзырадыр оюннарны билген турар болгаш оларның кандыг хевирлери бөгүн ойнаттынып турарын түңнээр.	Хан-дамыр сайзырадыр оюннарга ажыглаар ойнаар херек чүүлдерин санап бижиир.	26.04.	
29	Практиктиг кичээл. Салаалар-биле ойнаар оюннар.	1	Билиглерин быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл.	Салаалар-биле ойнаар оюннарны назы-хар аайы-биле дүүштүрер, үстүндө өоренген оюннарын ойнаар.	Матпаадырны дунмазынга өөрөткөш, тырттырып эkkээр.	03.05.	
30	Практиктиг кичээл Оюннарга СТМ мөөрейи.	1	Билиглерин быжыглаарының кичээли	Практиктиг ажыл.	Оюннарга мөөрей эрттирер.	Бир кожамык чогаадыр.	10.05.	
31	Ада-огбениң элээди уругларга чагыглары.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Бурунгу өгбелерниң келир салгалга чагыглары-биле таныжар.	Ада-өгбелерниң ниити чагыглары биле ада-иезиниң чагыгларын деңнээр.	17.05.	
32	Практиктиг кичээл. Адаларның чагыынга харыывыс.		Чугаа сайзырадылгазы ныкичээли	Практиктиг болгаш чогаадыкчы ажыл.	Өгбелерниң чагыынга хамаарыштыр харыы кылдыр чогаадыкчы ажыл. (шүлүк, ыры, чогаадыг, чечен чугаа)	«Улусчу ужурлар» эртеми меңээ солун болган бе? деп чогаадыг бижиир.	24.05.	

33	Түңнел кичээл.	1	Чаа чүүл билип алырының кичээли.	Беседа. Башкының тайылбыры.	Чыл иштинде өөрөнгөн чүүлдерин түңнээр. «Улусчу уjurлар» деп эртем оларның амыдыралыңга уjur-дузалыг, эки салдарлыг болган бе түңнээр.	Чайгы онаалгалар.	31.05.	
----	----------------	---	----------------------------------	-----------------------------	--	-------------------	--------	--

“Улусчу уjurлар” эртемнің «Өг – тыва кижинің буянның уязы. Тыва улустуң оюннары.» деп эгени өөрөнип дооскан 7-ги класстың өөрөникчилери дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- өг - биле холбашкан езу-чаңчылдарны сагыыр;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- өгже киреринің езулалыңдан эгелээш, культурлуг чугаалажырыңга, байырлажып чорууруңга чедир езулалдарны сагырыңга чаңчыккан;
- Тыва улустуң хоойлужуттунган болгаш эрте- бурунгудан сагып эрттирип чораан байырлалдарын сактып ап база байырлап чоруур;
- Наадым оюннарының дугайында билген турар;
- Ада-өгбелернің чагыын билер.

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
- 3.Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
- 4 .Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улсутуң бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
- 12.Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
- 13.» Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. . Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
- 17.Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
- 18.Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004. 22.Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдези. Кызыл, 1984
- 19.Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
- 25.Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
- 26.Тыва улустуң алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
- 27.Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..